

РИМСКЕ ЕМАЈЛИРАНЕ ФИБУЛЕ ИЗ МУЗЕЈА ГРАДА БЕОГРАДА

Славица Крунић
Београд
Милорад Игњатовић
Музеј града Београда

e-mail: milorad.ignjatovic@mgb.org.rs | Оригинални научни рад
Примљено: 20. 4. 2022. | УДК: 904:739.2-033.57"652"(497.11)
Прихваћено: 3. 8. 2022. | 069.51:904(497.11)

Апстракт: У раду смо представили фибуле украшене емајлом из Збирке за антику Музеја града Београда. Ови налази потичу са подручја савременог Београда, чија територија обухвата некадашње римске провинције Доњу Панонију и Горњу Мезију. Емајлирање је техника украшавања металних предмета, између осталих и фибула, коју су римске занатлије употребљавале од средине 1. до почетка 4. века нове ере. Као декорација јавља се на фибулама веома разноврсних облика, што се уочава и међу налазима из наше збирке. Овом приликом смо представили више до сада непубликованих налаза, које смо искористили да преиспитамо раније предложене стилске и типолошке анализе. У анализу смо укључили запажања о технологији израде и дизајну орнамента и успоставили синхронизам између емајлираних фибула из околине Београда и примерака из других подручја Царства. Овакав приступ нам је омогућио да налазе, који су најчешће без археолошког контекста, прецизније датујемо, али и да посматрамо регионалност и раздвојимо облике са локалним специфичностима наспрам оних чија је појава у окружењу Сингидунума вероватно последица демографских кретања или трговине.

Кључне речи: *фибула, емајл, римски период, Подунавље, Singidunum, Pannonia Inferior, Moesia Superior, типологија, хронологија*

У Збирци за антику Музеја града Београда налази се 18 фибула украшених емајлом, које потичу са ширег простора модерног Београда, који је у доба антике обухватао делове римских провинција Доње Паноније и Горње Мезије. Број налаза је само наизглед мали. Ради се о фонду који представља готово једну петину укупног броја емајлираних фибула нађених на простору Србије,¹ што нашу збирку издваја као изузетно релевантну за проучавање овог феномена. Већи број ових налаза био је укључен у шире

¹ У студији Софије Петковић „Rimske fibule u Srbiji od 1. do 5. veka nove ere” (2010) техника украшавања емајлом присутна је на 73 фибуле.

студије о фибулама као посебном облику материјалне културе римског периода у Сингидунуму, односно на простору Србије (Војовић 1983; Petrović 1997; Petković 2010). Ова истраживања су показала да се декорација емајлом на фибулама јавља већ средином или крајем 1. века, и континуирано је у употреби све до почетка позне антике. Међутим, мало је пажње посвећено анализама техника емајлирања и дизајна орнамента, које су се показале као пресудне за доношење закључака о регионалности и производним центрима појединих облика, али и за датовање налаза (Riha 1979, 29–34; Bayley 2015). Овом приликом публикујемо неколико до сада необјављених налаза, које смо искористили да преиспитамо резултате претходних стилских и типолошких анализа.

Емајл је стакло, обојено додавањем различитих металних оксида, и спојено са другим материјалом, најчешће металом. Наносио се на површину као навлажени прах помешан са органским везивом, који је жарењем загреван и стапан са подлогом. Према античким изворима римска провинција Британија била је позната по емајлирању, а почетком 3. века нове ере Филострат Атињанин бележи да „варвари који живе у океану преливају боје на загрејану бронзу, на коју она тада приања и постаје тврда као камен, задржавајући облик који им је дат” (Fairbanks 1979). Археолошка истраживања у Енглеској су донекле потврдила ове старе претпоставке, али се на основу квантитативног удела у укупном броју фибула, поред Британије, њихова производња може претпоставити и у радионицама у Галији, дуж „германског” лимеса на Рајни и у Панонији. Ван ових простора учесталост им је далеко мања, што не значи да се неминовно ради о импорту. Техника *champlevé* емајлирања, односно, емајлирање малих удубљења у металу, коју су у почетку користиле римске занатлије, употребљавана је у предримском гвозденом добу у келтским опидама широм Европе, и данас се сматра да су ову технику усвојиле и даље развиле занатлије које су радиле за романизовано тржиште (Stead 1985, 14). Сценарио преношења латенске традиције може бити интересантан и за простор југоисточног Срема, где се фибуле украшене овом техником појављују у материјалном наслеђу Скордиска све до краја 1. века старе ере (Petrović 2002; Dizdar 2014). Међутим, њихова релативно мала заступљеност у укупном броју римских фибула не даје основ да се на овом простору, током римског периода, претпостави постојање занатских центра за производњу емајла. Свакако треба истаћи да је идентификација радионица археолошки проблем који се јавља и у областима где су ове фибуле заступљене у далеко већем броју. Истраживања на утврђивању састава боја и средстава за замућивање емајла показују да су, осим за црвене емајле, коришћени материјали

били једнолични у великим деловима Римског царства (Bateson and Hedges 1975; Biek et al. 1980). То наводи на закључак да је стакло могло бити прављено у ограниченем броју центара, одакле је трговином стизало до занатлија које су декорацију дизајнирале на лицу места, према локалним потребама и тренутној моди. Стога, присуство идентичног или врло слично изведеног украса у једном региону може указати на локалну производњу или присуство занатлије који се кретао у локалним оквирима. На крају, треба рећи да су поједини облици ових фибула препознати као део женске ношње (Böhme 1972, 18), али су укупно посматрано, подједнако налажене и у гробовима и у насељима те се за сада не може рећи у којој су мери карактеристичне за женску или мушку ношњу. Не треба изгубити из вида да се фибуле украшене емајлом појављују и далеко ван граница Царства, што говори у прилог тезама да су оне, као манифестација римских статусних симбола, имале важну улогу у трговини (Vaday 1989, 81–86).

Стилска и типолошка анализа

У напред поменутих студијама истраживачи су емајлиране фибуле систематизовали према различитим критеријумима, због чега су предложени типолошки системи међусобно неконзистентни (Војовић 1983; Petković 2010). Како ниједна од предложених систематизација не описује све облике емајлираних фибула који се данас налазе у збирци Музеја, сматрамо да на овом месту нема потребе да расправљамо о њиховим разликама, већ ову прилику користимо да изнесемо запажања везана за дизајн декорације.

При раздвајању фибула на типове и варијанте, ослонили смо се на више релевантних типолошких система у којима су присутни облици јасно идентификовани (на пример Bayley, Butcher 2004; Exner 1941; Ettlinger 1973; Riha 1979; Feugère 1985). С обзиром на то да се у већини случајева ради о фибулама нађеним ван археолошког контекста, овај приступ нам је помогао да налазе поставимо у исправан хронолошки след. Такође, омогућио нам је да на ширем простору посматрамо дистрибуцију примерака украшених истим технолошким поступком или са слично дизајнираном декорацијом и донесемо закључке о њиховој регионалности и могућим производним центрима.

Сви примерци емајлираних фибула из Музеја града Београда израђени су од бронзе и припадају групи дводелних, зглобних фибула код којих се јављају три конструкционо различита механизма за качење:

Тип I – са слободно висећим шарниром постављеним у ваљкасту главу;

Тип II – са слободно висећим шарниром који се састоји од две наспрамно постављене пробушене плочице, између којих се уметала глава игле;

Сл. 1. Фибула Кат. бр. 1 (фототека Музеја града Београда)

Fig. 1. Fibula Cat. no. 1 (Photographic archive of the Belgrade City Museum)

Тип III – механизам са опругом, који је по конструкцији сличан слободно вишећем шарниру, са две наспрамно постављене плочице, с тим што је размак између плочица шири да би могао да прихвати иглу са двоструком опругом и тетивом, која је за фибулу, као и у претходним случајевима, причвршћена провлачењем осовине кроз рупице на држачима и опругу.

Већ је примећено да различите конструкције механизма за качење показују хронолошку осетљивост (Војовић 1983, 15–16; Feugère 1985, 17–18), због чега су фибуле истих основних облика често према овом критеријуму раздвајане у посебне групе (Riha 1979, 12, Abb. 1). Међутим, због чињенице да су типови најчешће дефинисани према конструкцији механизма, овом приликом налазе нисмо груписали по овом принципу.

Тип 1 – фибуле са тракастим, нерашчлањеним луком, који у бочној пројекцији показује закривљену форму, механизмом за качење типа I и стопом која може бити вишечлано профилисана или у облику главе гмизавца, карактеристичне по декорацији изведеној емајлирањем малих, утиснутих поља на луку фибуле (Exner 1941, I.18; Ettlinger 1973, Typ 36; Riha 1979, 5.17.3, no. 1371–1380; Feugère 1985, 26b3).

Карактеристичан представник типа је фибула на чијем се луку налази низ правоугаоних поља у којима се некада налазио емајл (Кат. 1; сл. 1). Ради се о добро познатом и релативно честом облику фибула, које могу бити и без емајлираног украса. Нешто више примерака потиче из Паноније и са простора „германског” лимеса, где су подједнако заступљене и у насељима и некрополама (Riha 1979, 29, 155; Böhme 1972, 16–17; Roest 1988, 163, Taf.

Сл. 2. Фибуле: 1. Кат. бр. 2, 2. Кат. бр. 3, 3. Кат. бр. 4 (фото: Милорад Игњатовић)

Fig. 2. Fibulae: 1. Cat. no. 2, 2. Cat. no. 3, 3. Cat. no. 4 (photo: Milorad Ignjatović)

Х, 231), па се претпоставља да су у тим областима и центри њихове израде. Фибула из Сингидунума је поуздано датована у почетак или прву половину 2. века (Војовић 1983, 63), али је евидентно да се овај облик фибула јавља већ крајем 1. и у првим деценијама 2. века (Ettliger 1973, 106, Taf.11, 18), док примерци из Хелденберга у доњој Аустрији, датовани у средину и другу половину 2. века, указују на њихову дугу употребу (Gechter 2003, 208, Taf. 3. B50–52). Ове фибуле су бројније од других емајлираних примерака и најчешће су декорисане емајлом црвене боје, због чега се сматра да се ради о полуиндустријским производима намењеним широком тржишту.

Истом типу припадају још три фибуле које се међусобно разликују по дизајну декорације. Фибула из околине Земуна је декорисана двојачко: у квадратном задебљању на средини лука налазе се мала конкавна поља, постављена тако да подсећају на цветни орнамент, и наизменично су декорисана емајлом црвене и плаве боје, док се дуж лука пружају два већа правоугаона поља, из којих извире пластична таласаста трака, у којима је емајл црвене боје (Кат. 2; сл. 2/1). Фибула је по облику слична појединим примерцима Рихиног типа 5.15. (Riha 1979, 148–149, no. 1261), односно Етлингеровог типа 35 (Ettliger 1973, 105, Typ 35, Taf. 11. 14), а оне су карактеристичне по украсу изведеном ниело техником. Овакве фибуле су ретке ван простора северне Галије, средње Рајне и Швајцарске, где су датоване у средину или другу половину 1. до самог почетка 2. века (Riha 1979, 149).

Мотив који обликом подсећа на четири листа познат је и на раним емајлираним фибулама (Riha 1979, 156–157, Тип 5.17.3, по. 1372), међутим, украс у виду правоугаоног поља са пластичном таласастом траком одлика је лучних фибула Рихиног типа 5.17.2, које су током 2. века распрострањене у свим деловима Царства (Riha 1979, 156, Тип 5.17.2). Предложено датовање фибуле у крај 4. и 5. век (Петровић 1997, 98, кат. 222) свакако треба ревидирати у доста ранији период (Petković 2010, 73), а с обзиром на дизајн емајлираног украса, она највероватније припада средини или другој половини 2. века.

Са територије Срема потиче и фибула код које се на централном делу лука налазе два низа са по четири утиснута троугла, раздвојена урезаном линијом. Спољни троуглови и линија која их раздваја украшени су емајлом црвене боје, док су унутрашњи испуњени белим емајлом. Бочно од овог поља, са обе стране је по једно поље са седам правоугаоних удубљења испуњених тамноплавим емајлом, а у делу ка стопи још је једно поље са четири удубљења Х-форме, у којима је такође тамноплави емајл (Кат. 3; сл. 2/2). Фибула одговара Фежеровом типу 26ц1, у оквиру кога према механизму за качење раздваја две варијанте (Feugère 1985, 364). Варијанта се услед оштећења не може одредити,² али се обе појављују већ крајем 1. века, а најчешће су током владавине Хадријана. Распрострањене су пре свега у Француској (Feugère 1985, 364–366), где се могу претпоставити и центри њихове израде. Ван овог простора су ретке, али широко распрострањене, од Британије, Холандије и Француске све до Црноморске обале (Ettlinger 1973, Taf. 11.19, Taf 12, 1–2; Exner 1941, 88, Taf. 10. 1; Droberjar 2016, 501, Abb. 14.2; Амброс 1966, 29, Рис. 14, 10, 14). Нешто бројније су симетричне фибуле варијанте 26ц1б, каква је откривена и на некрополи Пећине, у целини датованој у 2. век (Redžić 2007, G – 1807, kat. 233, Т. XXI, 233; Petković 2010, 72, Т. XII, 2).

Са локалитета Водице у Ритопеку³ потиче фибула чији је лук декорисан мрежом малих квадратних поља наизменично испуњених белим и зеленим емајлом, а карактеристичан детаљ је квадратно поље са уписаном кружницом, постављено при глави фибуле (Кат. 4; сл. 2/3). Декорација фибуле је необична и за сада је тешко изнети јасан став према провенијенцији

² Механизам за качење може бити нашег типа I или II. У случају варијанте са механизмом типа II, фибула би у нашој класификацији припадала варијетету симетричних фибула нашег типа 4. Облик такође одговара појединим примерцима Рихиног типа 7.16, датованим у крај 1. века, који могу бити украшени емајлом или ниело техником (Riha 1979, 192–193, по. 1627–1634).

³ Локалитет Водице, у селу Ритопек, налази се на благом узвишењу десне обале Дунава, у непосредној близини позиције на којој је претпостављена локација војног логора *Tricornium*. Са овог локалитета потиче више налаза златног накита, а приликом површинског прегледа налазишта уочени су остаци античких зидина које се пружају управно на ток Дунава (Кондић 1957, 35).

Сл. 3. Фибуле: 1. Кат. бр. 5, 2. Кат. бр. 6, 3. Кат. бр. 7 (фото: Милорад Игњатовић)

Fig. 3. Fibulae: 1. Cat. no. 5, 2. Cat. no. 6, 3. Cat. no. 7 (photo: Milorad Ignjatović)

овог налаза. Сличан украс уочава се на примерку Рихиног типа 5.17.4, који је широко датован од друге половине 1. до друге половине 2. века (Riha 1979, 158, no. 1392). На нешто раније датовање указује фибула из Бадена, Етлингеровог типа 36 са краја 1. или почетка 2. века, декорисана мрежом квадратића испуњених емајлом (Ettlinger 1973, 105, Taf. 12.1). За детаљ у виду кружног поља на луку фибуле може се рећи да је одлика британских фибула из средине или друге половине 1. века (Bailey, Butcher 2004, 95–97; Riha 1979, Тип 5.17.4; Ettlinger 1973, Тип 38; Exner 1941, I. 1–6). Међутим, „британске” фибуле карактерише заобљенија форма лука, због чега се сматра да су примерци са наглим преломом лука из Британије континенталног порекла (Bailey, Butcher 2004, 81). Због тога нашу фибулу за сада треба посматрати као локални производ настао под различитим утицајима, и генерално је можемо датовати у крај 1. или прву половину 2. века.

Тип 2 – фибуле са луком геометријског облика, механизмом за качење типа I и стопом која се најчешће завршава дугметасто или у облику главе гмизавца (Feugère 1985, Тип 26b; Riha 1979, Тип 5.17.5; Exner 1941, I. 32–44; Ettlinger 1973, Тип 37).

Овом типу припада изразито профилисана фибула са луком у облику ромба, са пластично издвојеним кружним пољем у центру и малим дискоидним проширењима на сваком углу ромба. Централно кружно поље и проширења на угловима испуњени су емајлом беле боје, док се на осталој површини лука налази плави емајл (Кат. 5; сл.3/1). Фибула одговара Фежеровој варијанти 2662a, са луком у облику ромба (Feugère 1985, 359), док је

форма завршетака на угловима блиска Екснеровом облику I.40 (Exner, 1941, I. 40). Аналогије су ограничене на мали број примерака из Галије, Рајнске области и Августе (Feugère 1985, 359; Exner 1941, I. 39–40; Riha 1979, no. 1401–1402). Према налазима из Августе Раурике (Augusta Raurica) фибуле са луком геометријских облика појављују се већ на крају 1. века, али су пре свега карактеристичне за 2. век (Riha 1979, 159), при чему, према мишљењу С. Рикоф, њихова употреба опада у другој половини 2. века, када их замењују плочасте фибуле са симетричним диском (Rieckhoff 1975, 60).

Тип 3 – Карактеристика типа је полукружна плочица са малом алком на глави фибуле, лук рашчлањене форме, вишечлана стопа и механизам за качење типа II. Облик одговара копчама типа Riha 7.1.1 и Böhme 18, код којих механизам за качење може бити са спиралним навојем или у облику слободно viseћег шарнира нашег типа II.

Овом типу припада фибула са луком у виду назубљеног ребра са седам поља испуњених наизменично зеленим, црвеним и плавим емајлом (Кат. 6; сл. 3/2). Фибула је слична неемајлираним дводелним копчама из 2. века, издвојеним према карактеристичном облику плочице на коју је аплицирана алка (Riha 1979, Тип 7.1.1, 179; Böhme 1972, 18, Anm. 109). А. Беме је на основу гробних налаза закључила да су ове фибуле ношене у пару као део женске ношње, при чему су алке имале функцију да ланчићем повежу фибуле. Ове фибуле су поготово распрострањене у области Рајне и француско-белгијској регији, где се датују од друге деценије до последње четвртине или краја 2. века (Roest 1990: 165, No. 234–236, Taf. X, 236, 236 E), али нису непознате ни ван ових области (Droberjar et al. 2018, 138, Abb.14). Присутне су и на територији Србије, а нашем примерку су најсличнији налази неемајлиране фибуле из Ботоша (Petković 2010, Tip 19E, kat. 886, T. XXVII, 7), поготово примерак украшен емајлом из Батине (Petković 2010, 71, kat. 255, T.XI 1; Kovrig 1937, 74, T.XV 160), од кога се пак разликује по техници емајлирања. Наиме, код фибуле из Батине, емајл се налази у малим правоугаоним удубљењима, док је код примерка из Ритопека, у недостатку бочних страна код угнутих делова ребра, емајл преуметања у лежишта вероватно охлађен и моделован у жељени облик.

Тип 4 – Фибуле су карактеристичне по луку који је дуж обе осе симетричан, у бочној пројекцији показује закривљену форму или барем уздигнуту централну плочу, крајеви дужих страна могу бити различито моделовани, често у облику главе гмизавца, док је механизам за качење типа II. Различите варијетете ових фибула, украшене искуцавањем, ниелом или емајлом, издвојио је још Екснер у своју групу II (Exner 1941, 88, Taf. 10–11), која у највећој мери

Сл. 4. Фибула Кат. бр. 8 (фото: Милорад Игњатовић)

Fig. 4. Fibula Cat. no. 8 (photo: Milorad Ignjatović)

одговара облицима Riha 7.16 и Feugère 26c. Ове фибуле су широко датоване од краја 1. до друге половине 2. или почетка 3. века (Riha 1979, 192), што је према нашем мишљењу, последица чињенице да се ради о примерцима са значајним варијацијама у облику лука, али и техници израде емајлираног украса.

Овом типу припада фибула са локалитета Плантаже, у селу Ушће код Обреновца, откривена у слоју са археолошким налазима из 2. века.⁴ Лук фибуле је у облику ромба, из кога извире пет пластичних кружића, и на њему се налазе остаци емајла црвене боје (Кат. 7; Сл. 3/3). Уколико као аналогије издвојимо само примерке са делтоидним луком и окастим украсом (Exner II.5, Riha 7.16 no. 1660–1661, Ettliger Taf. 27,9 или Böhme Nr. 935), можемо закључити да се ради о млађем облику из друге половине 2. века (Riha 1979, no. 1661, са керамиком касног 2. века; Gechter 2003, 208, Taf. 3. B57, друга половина 2. века), који према Екснеровом мишљењу не прелази у 3. век (Exner 1941, 58).

Тип 5 – Коничне или „тутулус“ фибуле које карактерише кружан или ромбоидан облик лука који се степенасто или купасто уздиже и на чијем се врху налази емајлирано дугме или чашица и механизам за качење типа II (Riha 7.11, Feugère 25, Exner III. 58–59, Ettliger 50, Petković 21/A).

⁴ Археолошко налазиште у селу Ушће захвата шири простор леве и десне обале реке Вукодраж, непосредно код ушћа у Саву, идентификовано је као градски центар, *municipium Spondent (?)* (Срнбргја 2011). Приликом археолошких ископавања на локалитету Плантаже, 1966/67. године, откривени су остаци зида античке грађевине датоване новцем Трајана.

Сл. 5. Фибула Кат. бр. 9 (фото: Милорад Игњатовић)

Fig. 5. Fibula Cat. no. 9 (photo: Milorad Ignjatović)

Фибула у чијем се средишњем делу налази чашица испуњена емајлом зелене боје (Кат. 8; сл. 4), одговара „класичном” облику Фежеровог типа 256 (Feugère 1985, 351), односно појединим примерцима Рихиног типа 7.11.2 (Riha 1979, 187, no. 1588–1589, Taf. 60, 1588–1589), који се појављују од касног 1. и раног 2. века и у оптицају су пре свега у првој половини 2. века. Овакве фибуле распрострањене су у централној и источној Галији, области Рајне и Британији, али се њихова дифузија може пратити далеко на север и исток царства (Feugère 1985, 355–356, Fig. 54). Фибуле сличне форме са територије Србије С. Петковић издваја у тип 21/А, али се директна аналогија нашем примерку може успоставити само са фибулом из Јагодине, која је такође украшена зеленим емајлом (Petković 2010, kat. 925).

Тип 6 – Композитне фибуле укључују облике са заједничком идејом о уклапању малих геометријски форми, најчешће дискова, око централног поља и генерално одговарају облику Riha 7.20 (Riha 1979, 197). Централно поље може бити различитих геометријских облика: кружно, квадратно или делтоидно, а у бочном изгледу, равно или степенасто профилисано.

Овом типу припада фибула из околине Земуна, са квадратном формом централног поља, чије се странице настављају у равна, полукружна проширења, на којима су лучна удубљења са остацима емајла црвене боје (Кат. 9; сл. 5). Нашој фибули одговара један примерак из Августе (Riha 1979, 197, no. 1697, Taf. 65.1697), примерак из Келна, који је Екснер издвојио у групу плочастих фибула (Exner 1941: 98–99, Taf. 12, 2), и неколико налаза из Британије, Салоне и Салбурга (Hattatt 2000, Fig. 213, 1133, 1617; Ivčević 2002, kat. 199, T. XXI, 199; Rieckhoff-Pauli 1977, T. 24, 938). Мали број ана-

логија и широк ареал распрострањања не дозвољава лоцирање центра израде ових фибула. Свакако се ради о фибулама чија је производња, од израде калуца, искуцавања ситног орнамента и на крају емајлирања, захтевала високо занатско умеће, а разуђена композиција упућује да их треба датовати на крај развојног низа емајлираних фибула, односно у другу половину 2. или почетак 3. века.

Тип 7 – Дискоидне фибуле, карактеристичне по кружном облику диска који је у бочној пројекцији раван. Тип одговара облицима Petković 19/C, Exner III, 24 – 34, Vöhrne 41 x – z, Ettlinger 39 – 40, 45, Riha Typ 7. 13, али код наведених истраживача постоје значајне разлике у критеријумима према којима су издвајане варијанте унутар типа. С обзиром на то да фибуле посматрамо из перспективе емајлиране декорације, овом приликом смо варијанте издвојили према декоративним обрасцима, при чему разликујемо примерке код којих се на луку фибуле јављају низови емајлираних трапезастих поља, фибуле са пољима из којих извиру пластични геометријски облици, декорисане једном бојом емајла, и фибуле са задебљаним ободом код којих је емајлирана већа кружна зона на диску.

7.1. – Карактеристика варијанте је површина диска подељена пластичним тракама на кружне зоне у којима су низови малих трапезастих поља. Варијанта је подударна облицима Riha 7.13, Ettlinger 45.3 и Exner III 26, који су датовани у другу половину 2. века (Riha 1979, 188), као и Фежеровом типу 2761, који је изузетно распрострањен у источној Галији и Рајнској области, где се од средине 2. до средине 3. века налазе и центри њихове производње (Feugère, 1985, 370). Код овог облика Фежер уочава разлику између занатске израде украса, где је готово сваки примерак уникатан, и полуиндустријски декорисаних примерака, са емајлираним низовима трапезастих поља (Feugère, 1985, 371), који су далеко чешћи и дуже у употреби, на шта, на пример, указује налаз из насеља Градец код Прапретна у Словенији, које је живело у другој половини 4. и током 5. века (Ciglenečki 1994, 247, Abb. 5/2).

Овој варијанти припадају две фибуле без тутулуса у централном делу лука (Riha 1979, no. 1607, Taf. 61, 1607; Ettlinger 1973, 122, Taf. 28.2; Vöhrne 1972, Taf. 26. 994). Код првог примерка су трапезаста поља, која се налазе у све три кружне зоне, наизменично испуњена емајлом зелене и беле боје (Кат. 10; сл. 6/1). Код другог примерка (Кат. 11; сл. 6/2), трапезаста поља испуњена емајлом зелене боје налазе се само у зони између другог и трећег гребена. Овај примерак се, према троугаоним додацима на ивици лука, може повезати са Екснеровим типом III.28, из области Рајне, као и Патековим типом E2 из Паноније, датованим у 2. век, док се према централном

Сл. 6. Фибуле: 1. Кат. бр. 10, 2. Кат. бр. 11, 3. Кат. бр. 12, 4. Кат. бр. 13, 5. Кат. бр. 14 (фото: Милорад Игњатовић)

Fig. 6. Fibulae: 1. Cat. no. 10, 2. Cat. no. 11, 3. Cat. no. 12, 4. Cat. no. 13, 5. Cat. no. 14 (photo: Milorad Ignjatović)

калотастом задебљању сличност може успоставити и са појединим примерцима Рихиног типа 7.14.1, који припадају крају 2. и првој половини 3. века (Riha 1979, 190, no. 1616).

Ове фибуле се углавном посматрају из перспективе фибула са концентричним задебљањима на луку које су пореклом из Галије и „слободне” Германије (Thomas 1966, 126), одакле се трговачким везама шире и далеко на север Европе у област Балтика (Khomiakova 2015, 21, 25, Fig. 7.1–2), због чега се може претпоставити да су и у околину Сингидунума стигле посредством трговаца или кретањем војних трупа током друге половине 2. и у првој половини 3. века.

7.2. – Карактеристику варијанте представља кружно поље у центру уз које се налази поље са малим пластичним кружницама, увек украшених емајлом једне боје. Одговарају Екснеровом облику II. 21, и увек су украшене једном бојом црвеног, плавог или жутог емајла (Exner 1941: 62, Taf. 12, 1), односно типу IV 2.5.3 међу налазима са простора Дакије (Venea et al. 2006, 40–41, Pl.V/ 8, 13).

Овој варијанти припада фибула случајно нађена на локалитету Калуђерске ливаде код Сурчина (Кат. 12; сл. 6/3), где су истражени остаци античких руралних насеља са хоризонтима од краја 1. до краја 4. века (Петровић 1996). Б. Петровић фибулу датира у средину или другу половину 2. века (Petrović 1997, 113), како су датовани и примерци из Румуније (Benea et al. 2006, 40) и Галије (Lerat 1956, nr. 292). Међутим, С. Петковић међу дискоидним фибулама које издваја у тип 21/Ц, примерке са механизмом за качење са опругом, украшене једном бојом емајла, датира у другу половину 3. и 4. век (Petković 2010, 170), што одговара најмлађој фази античког насеља на локалитету Калуђерске ливаде.

7.3. – Карактеристика ове варијанте је пластично задебљан обод диска, често са само једним пластичним ребром уз централно поље, тако да је добијена већа кружна површина декорисана емајлом. Варијанта одговара занатски декорисаним примерцима Фежеровог типа 2761, који су веома распрострањени у источној Галији и Рајнској области, где се, од средине 2. до средине 3. века, налазе и центри њихове производње (Feugère, 1985, 370–371).

Овој варијанти припадају две фибуле нађене на простору римске провинције Доња Панонија. Први примерак, из околине села Ушће, украшен је емајлом зелене боје, који се налази у већем кружном пољу између тугулуса и задебљаног обода фибуле (Кат. 13; сл 6/4). Фибула из околине Земуна је декорисана техником сложеног емајлирања, тако што су на диску, који је заједно са тугулусом покривен емајлом беле боје, уметнуте тачке црвеног емајла, док се у улегнућима на кружним проширењима обода налазе остаци емајла зелене боје (Кат. 14; сл 6/5). Сличне фибуле, са кружним проширењима на луку, варијетет су чија се дистрибуција може пратити далеко изван граница њихових главних центара употребе (Bailey, Butcher 2004, 176, T262; Генчева, 2004, 120, Тип. 30а, Т.ХХVII.6). Међутим, оне се међусобно значајно разликују по дизајну и техници декорације. Фибула из околине Шапца је, на пример, украшена *mille fiori* техником (Petković 2010, 164, kat. 914. Т. ХХIX, 1), што је техника сложеног емајлирања, и њена израда је, као и у случају наше фибуле, захтевала веће занатско умеће. Порекло оба примерка треба тражити у радионицама у Галији или на „германском” лимесу, из којих су на простор Србије стигле демографским кретањима, крајем 2. или у првој половини 3. века.

Тип 8 – Фигурално обликоване фибуле карактеристичне по равном плочастом луку који обликом опонаша различите употребне предмете или животиње: Riha 1979, 200–201, Тип 7.25; Ettliger 1973, 126, Тип 48, Karte 23; Böhme 1972, Тип 48, 35–40; Feugère 1985, Тип 28–29; Petković 2010, Тип

Сл. 7. Фибуле: 1. Кат. бр. 15 (фототека Музеја града Београда), 2. Кат. бр. 16, 3. Кат. бр. 17, 4. Кат. бр. 18 (фото: Милорад Игњатовић)

Fig. 7. Fibulae: 1. Cat. no. 15 (Photographic archive of the Belgrade City Museum), 2. Cat. no. 16, 3. Cat. no. 17, 4. Cat. no. 18 (photo: Milorad Ignjatović)

21с, 25е, 27а. Варијанте ових фибула издвојене су према облику лука, али се међу примерцима истог облика могу издвојити групе сличног стила које су можда настале у заједничким радионицама (Riha 1979, 200; Feugère 1985, 385). Примерци истог облика су релативно ретки, али су налажени, како у војним логорима, тако и у насељима, у готово свим деловима Царства.

8.1. – Фибула у облику крчага са једном дршком и кружним пољем у средини: Feugère 28с, Petković 27а, Riha 7.25 no.1759–60.

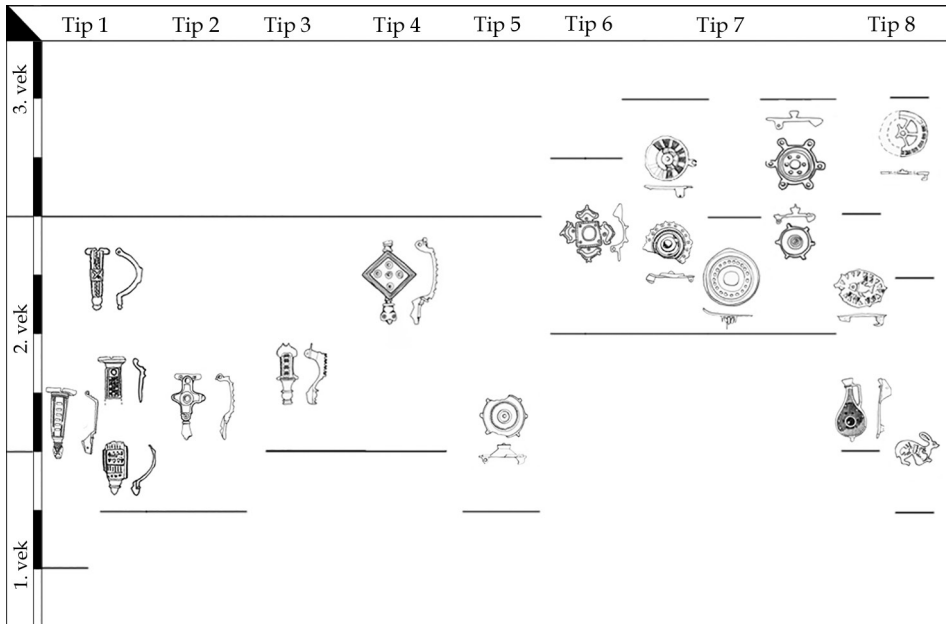
Фибула ове варијанте откривена је током археолошких ископавања војног логора Сингидунум, у слоју који је датован новцем Нерве (Војовић 1996, 65, fig. 7/1). Лук фибуле је украшен сложеном техником емајлирања, где су у емајл црвене боје, који покрива површину диска, дуж обода уметнуте мале тачке емајла зелене боје, док је кружно поље у центру лука испуњено жутим емајлом (Кат. 15; сл. 7/1). Овакве фибуле налажене су широм Римског царства, а Фежеровој листи налаза треба додати и примерке из Румуније (Feugère 1985, 380; Venea et al. 2006, Pl. II, 8–9). Примерак из Београда указује да се појављују већ почетком, а свакако пре средине, 2. века, док налази из Поролисума указују да су у оптицају и у првој половини 3. века (Venea et al. 2006, 59–60). Њихов стереотипан облик указује да су вероватно израђиване у истом радионичком центру, али је дизајн украса као и избор боје емајла појединачно разрађиван (Riha 1979, 201).

8.2. – Кружне фибуле које обликом подсећају на точак са паоцима, сличне облицима Feugère 24с, Riha 7.6, Ettliger 40, Petković 22/A.

Овој варијанти припада фибула чији је диск моделован техником проламања тако да подсећа на точак са пет паока. У кружном пољу уз обод диска налази се низ трапезастих утиснутих поља испуњених црвеним емајлом (Кат. 16; сл. 7/2), слично као код примерака издвојених у тип 7.1, али су код ове фибуле трапезаста поља удубљена у површину диска. Фибула одговара неемајлираним фибулама облика Petković 22/A и Војовић 25.1, које карактерише диск пробијен техником проламања. Ова техника украшавања вероватно настаје у провинцијама дуж лимеса, са главним периодом производње у другој половини 2. и током 3. века (Војовић 1983, 65; Petković 2010, 180). Сличне фибуле су у ретким случајевима додатно декорисане емајлом. Две фибуле које у централном делу имају тутулус испуњен емајлом откривене су на некрополама Виминацијума, у гробним целинама датованим од средине 2. до средине 3. века (Redžić 2007, 131, kat. 240–241, Т. XXII/240–241), што се може сматрати и хронолошким оквиром за датовање нашег примерка.

8.3. – Фибула са плочастим луком, која вероватно приказује овални тањир на коме је риба. Емајл светлозелене боје испуњава мале троуглове утиснуте у површину диска. Троуглови дуж ивице лука су постављени наспрамно, док у средишњем делу формирају мотив рибе (Кат. 17; сл. 7/3). За сада, једина слична фибула из Виндонисе у Швајцарској датована је у другу половину 2. века (Ettlinger 1973, 121, Taf. 14/23), док С. Петковић, која представу доводи у везу са хришћанском симболиком, предлаже датовање у крај 2. и 3. век (Petković 2010, 170–171). Према нашем мишљењу, емајлирање малих утиснутих геометријских поља се сматра старијом техником, због чега ову фибулу не треба датовати касније од друге половине 2 века.

8.4. – Фибула у облику зеца на чијем телу су утиснуте силуете два сучељена зеца између којих је троструки X-орнамент, са траговима црвеног емајла (Кат. 18; сл. 7/4). Фибуле са оваквим мотивима издвојене су у посебну варијанту фибула у облику зеца (Feugère 1985, Тип 29a14c, 383; Sáró 2014, Тип 7b, 305–306), које се спорадично појављују у западним деловима Царства (Feugère 1985, 408; Bayley, Butcher 2004, 260). Листи налаза треба додати и примерке из Германије (Ortisi, Pröttel 2002, 44, Taf. 23. 419), Далмације (Ivčević 2002: 243, Т. XXII, 202), као и чак 12 фибула из Паноније (Sáró 2014, 305–306), који указују на њихову локалну производњу и могућу радионицу у Карнунтуму (Carnuntum). Фибуле у облику зеца из континенталног дела Европе најчешће су случајни налази, а претпоставља се да су, као и већина плочастих фибула, углавном у употреби током 2. а неемајлирани примерци и 3. века (Riha 1979: 201; Petković 2010, 206). Насупрот томе, примерак ове варијанте из Винче-

Сл. 7. Шематски приказ резултата типолошко-хронолошке анализе.

Цртежи су без мере. (Цртежи: Јована Мијатовић)

Fig. 7. Schematically presented results of the typological-chronological analysis.

The drawings are not to scale. (Drawings: Jovana Mijatović)

стера (Winchester) у Британији је из контекста који се поуздано датује око 60. године нове ере. Према томе, појаву ове варијанте и у континенталном делу Европе треба очекивати већ крајем 1. века, а ако се има у виду техника емајлирања, не треба их датovati касније од друге половине 2. века.

Резултати анализе и интерпретација

У раду смо представили 18 фибула декорисаних емајлом из Збирке за антику Музеја града Београда. Све фибуле су израђене од бронзе, дводелне су конструкције са три типа механизма за качење (Тип I–III). Фибуле смо раздвојили на 8 основних типова, чији су облици јасно идентификовани у релевантним типолошко-хронолошким системима (сл. 8). Већу хронолошку прецизност смо покушали да постигнемо детаљном анализом декорације. Овај поступак, који у суштини води ка томе да се готово сваки примерак може посматрати као засебна варијанта, омогућио нам је да се ближе одредимо према хронологији појединих примерака, поготово оних чији су облици веома ретки или су још увек јединствени.

Спроведена анализа је показала да у извесној мери постоји корелација између облика фибула и начина украшавања. Емајлирана декорација је на 16 фибула изведена једноставним емајлирањем. Образац у коме се емајл дискретно користи за испуњавање малих геометријских поља утиснутих у метал присутан је пре свега код лучних фибула које су у употреби од средине или краја 1. до краја 2. века (Кат. 1–4; сл. 1, 2). Ова техника је присутна и на појединим примерцима плочастих фибула фигуралних облика (Кат 17, 18; сл. 7/3, 4), али је извесно да њена употреба опада од средине 2. века. Код геометријских, симетричних и плочастих фибула, чије је главно време производње током 2. века, емајлирана декорација покрива већу површину лука и најчешће се комбинује са пластичним орнаментом који извире из површине лука фибуле (Кат. 5, 7, 12 и 15; сл. 3/1, 3, 6/3, 7/1). Овај декоративни образац се јавља и на једном примерку лучне фибуле, на којој је такође примењено емајлирање малих геометријских поља (Кат. 2; сл. 2/1), због чега сматрамо да се ради о каснијем примерку фибуле овог типа. Карактеристичан образац декорације дискоидних фибула из друге половине 2. и 3. века јесте емајлирање низова трапезастих поља међусобно раздвојених малим шипкама формираним у калуку, са употребом, чешће једне (Кат. 11 и 16; сл. 6/2, 7/2) или наизменично две боје емајла (Кат. 10; сл. 6/1). Овом периоду припада и фибула код које емајл једне боје покрива равну површину диска (Кат. 13; сл. 6/4). Код две фибуле примењена је сложена техника емајлирања, изведена уметањем куглица једне боје, као тачки, у веће поље друге боје емајла (Кат. 14, 15; сл. 6/5, 7/1). Израда овакве декорације захтева да се куглице емајла охладе и моделују у жељени облик, који се потом умеће у још увек житку масу емајла друге боје. Након уметања куглица, емајлирана зона је полирана, како би се добила глатка површина. Техника моделовања емајла је вероватно примењена и при декорацији лучне фибуле (Кат. 6; сл. 3/2), где се у улегнућима на луку налазе дебљи слојеви емајла. При стандардном поступку емајлирања у недостатку бочних ивица на улегнућима, емајл би током жарења истицао из лежишта, због чега је у овом случају емајл пре уметања у лежишта вероватно хлађен и моделован у жељени облик.

Најзаступљенији су емајли црвене (61,1%) и зелене боје (44,4 %), потом беле (33,3%) и различити тонови плаве боје (22,2%), док се жута боја појављује само на једном примерку (5,5%).⁵ Међутим, емајли су подложни различитим процесима пропадања који доводе до промене оригиналне боје, због чега не можемо тврдити да смо идентификовали све боје које су пр-

⁵ Квантитативна заступљеност појединих боја изражена је укупним присуством одређене боје у анализираном узорку, где је на 18 фибула присутно 30 комбинација боја.

вобитно употребљене.⁶ Емајли црвених и наранџастих боја услед корозије најчешће постају зеленкасти (Bailey 2015, 182), тако да је ова боја сасвим сигурно преобладајућа. Са већом поузданошћу можемо одредити са колико је различитих боја емајла фибула првобитно била украшена. Изразита полихромнија, са употребом три боје емајла, присутна је на примерцима који се датују у крај 1. или прву половину 2. века, али је слабо заступљена (16,7%; три примерка), примерци украшени са две боје емајла су континуирано присутни, али су такође слабо изражени (22,2%, 4 примерка), најзаступљеније су фибуле са једном, црвеном или зеленом бојом емајла (55,6%, 10 примерака), док у једном случају боја емајла није одређена.

Регионална дистрибуција издвојених типова, како се и очекивало, показује да се најчешће ради о облицима који су произвођени у радионицама у Галији, дуж „германског” лимеса на Рајни или у Панонији, одакле се шире трговином или демографским кретањима. Међутим, поједини примерци су за сада јединствених или довољно ретких облика (Кат. 2, 4, 6, 16 и 17; сл. 2/1, 3, 3/2, 7/2–3), а њихово присуство може значити да су се, већ од почетка 2. века, и околином Сингидунума кретале занатлије које су добро познавале технике емајлирања. Две фибуле откривене у слојевима војног логора Сингидунум и чак пет примерака са локалитета Ушће (*municirium Sprodent* ?), указују да се ове фибуле претежно јављају у војном контексту, уз утврђења, градове и већа насеља формирана уз њих. Ово донекле оповргава примерак са локалитета Калуђерске ливаде, који, уз већи број случајних налаза из околине Земуна, показује да су биле у моди и код ванградског становништва. Међутим, с обзиром на још увек недовољну истраженост гробова из ранодарског и царског периода у Сингидунуму и његовој околини, не може се са сигурношћу говорити у којој их је мери локално становништво прихватило у свакодневној ношњи.

Каталог налаза

1. Инв. АА/5101. Калемегдан – Доњи град, сонда Е XXV/1978; бронза; дуж.: 4,4 цм; (сл. 1).

Дводелна фибула са издуженим тракастим луком на коме се налази шест малих правоугаоних удубљења у којима се налазио емајл. Стопа фибуле је моделована у облику стилизоване главе рептила. Механизам за качење Тип I, троугаони држач игле са перфорацијом, игла недостаје.

⁶ Боје су идентификоване помоћу микроскопа са малим увећањем (10–30 x), са посебним акцентом на посматрање пукотина у емајлу, али производи корозије бакра имају исте боје као неки емајли, па је поуздана идентификација боја могућа једино на основу анализа састава емајла.

Публиковано: Војовић 1983, kat. 268, Т. XXVIII, 268; Petković 2010, kat. 259, Т. XI, 2.

2. Инв. АА/4768. Случајан налаз, околина Земуна; бронза; дуж.: 3,3 цм; (сл. 2/1). Лучна фибула са квадратним задебљањем на средини лука и вишечлано профилисаном стопом. У квадратном задебљању на луку су четири мала утиснута поља конкавног облика, наизменично испуњена емајлом црвене и плаве боје. Дуж лука фибуле пружају се два већа правоугаона поља, са пластичном таласастом траком, у којима су остаци емајла црвене боје. Механизам за качење Тип I, троугаони држач игле, игла недостаје.

Публиковано: Petrović 1997, kat. 222; Petković 2010, kat 256, sl. 18.

3. Инв. АА/4713. Случајни налаз, Срем; бронза; очувана дуж.: 3,5 цм; (сл. 2/2). Делимично очувана фибула са широким тракастим луком и вишечлано профилисаном стопом. У централном делу лука налазе се два низа са по четири утиснута троугла, раздвојена урезаном линијом. У спољним троугловима и линији која их раздваја налази се црвени емајл, док је у унутрашњим троугловима бели. Бочно од овог поља, са обе стране је по једно поље са седам правоугаоних удубљења са емајлом тамноплаве боје, а у делу ка стопи је још једно поље са четири удубљења Х-форме, такође испуњених тамноплавим емајлом. Механизам за качење и игла недостају, троугаони држач игле. Није публикувано.

4. Инв. АА/924. Случајан налаз, лок. Водице, Ритопек; бронза; дуж.: 3,2 цм; (сл. 2/3).

Делимично очувана изразито профилисана фибула са широким, тракастим луком, на коме се налази мрежа малих, удубљених квадратних поља, наизменично испуњених белим и зеленим емајлом. У делу лука ка глави фибуле постављено је квадратно поље из кога извире пластична кружница. Механизам за качење Тип I, држач игле и игла недостају.

Није публикувано.

5. Инв. АА/5525. Случајни налаз, лок. Ушће код Обреновца; бронза; дуж.: 4,3 цм; (сл. 3/1).

Изразито профилисана фибула са луком у облику ромба, на чијим угловима се налазе мала дискоидна проширења, и стопом у облику главе рептила. У ромбоидно поље су уписане две концентричне кружнице. У централном кружном пољу и проширењима на угловима ромба налази се емајл беле боје, а на осталој површини је плаве боје. Механизам за качење Тип I, троугаони држач игле, игла недостаје.

Није публикувано.

6. Инв. АА/861. Ритопек, непознато налазиште; бронза; дуж.: 3,8 цм; (сл. 3/2). Изразито профилисана фибула са вишечлано профилисаном стопом и полукружном плочицом са малом, оштећеном алком на глави, која је по ивици украшена урезаним цикцак линијама. Лук фибуле је у облику назубљеног ребра, са седам улегнућа у којима се наизменично налази зелени, црвени и плави емајл. Механизам за качење Тип II, троугаони држач игле, игла недостаје. Публиковано: Војовић 1983, kat. 269, Т. XXVIII, 269; Petković 2010, kat. 260, Т. XI, 3.

7. Инв. АА/2030. Ушће код Обреновца – лок. Плантажа, ископавања 1967. године; бронза; дуж.: 4,7 цм; (сл. 3/3).

Фибула са благо закривљеним луком у облику ромба, на коме се налази пет пластичних кружића. На површини лука се, осим у пластичним кружићима, налазе остаци емајла црвене боје. Стопа и делимично оштећена глава фибуле су у облику протома рептила. Механизам за качење Тип II, троугаони држач игле, игла недостаје.

Публиковано: Војовић 1983, kat. 270, Т. XXVIII, 270; Petrović 1997, kat. 211; Petković 2010, kat. 265, Т. XII.1.

8. Инв. АА/4321. Непознато налазиште; бронза; преч.: 3,8 цм; сл. 4.

Дводелна фибула кружног облика са купасто профилисаним луком са тулусом у облику чашице и осам правоугаоних проширења на ободу. Лук фибуле је концентричним прстеновима подељен на два кружна поља. Поље уз руб и „чашица” украшени су емајлом зелене боје, а концентрични прстен ближе центру урезима. Механизам за качење Тип II, правоугаони држач игле, игла недостаје.

Публиковано: Војовић 1983, kat. 273, Т. XXVIII, 273; Petković 2010, kat. 916.

9. Инв. АА/4394. Случајан налаз, околина Земуна; бронза; дуж.: 3,5 цм; (сл. 5).

Фибула разуђене форме, са централним делом у облику издигнутог квадрата, чије се странице настављају у равна полукружна проширења. Ивице квадратног поља су украшене урезаним косим линијама, а у угловима окастим орнаментом, док се у његовом центру налази пластична кружница. На бочним проширењима налазе се лучна удубљења у којима су остаци емајла црвене боје, док су ивице такође украшене косим урезима и окастим орнаментом. Механизам за качење Тип II, троугаони држач игле, игла недостаје. Није публиковано.

10. Инв. АА/2794. Непознато налазиште; бронза; преч.: 3 цм; (сл. 6/1).

Дискоидна фибула, са удубљењем у центру, чија је површина пластичним прстеновима подељена на три кружна поља, која су радијално постављеним

шипкама подељена на мала трапезаста поља, наизменично испуњена емајлом зелене и беле боје. На гладак обод, изнад главе фибуле, аплицирана је мала, оштећена, кружна алка. Механизам за качење Тип II, држач за иглу и игла недостају.

Публиковано: Војовић 1983, kat. 275, Т. XXVIII, 275; Petković 2010, kat. 940, Т. XXX, 4.

11. Инв. АА/2386. Случајан налаз, село Ушће код Обреновца; бронза; преч.: 3,5 цм; (сл. 6/2).

Дискоидна фибула са калотастим задебљањем у центру и низом малих троугаоних проширења на луку. Површина лука је са три пластична прстена подељена на концентрична поља. У пољу између другог и трећег прстена налазе се трапезасте ћелије са остацима зеленог емајла. Пластични прстен уз руб украшен је урезаним косим линијама, а сам руб окастим орнаментом. Механизам за качење Тип II, правоугаони држач игле, игла недостаје.

Публиковано: Војовић 1983, kat. 274, Т. XXVIII, 274; Petković 2010, kat. 927, Т. XXIX, 6.

12. Инв. АА/4570. Случајан налаз, лок. Калуђерске ливаде, Сурчин; бронза; преч.: 3,5 цм; (сл. 6/3).

Дискоидна фибула чији је лук пластичним ребрима подељен на три кружна поља. У пољу уз централно налази се низ малих пластичних кругова. У свим кружним пољима налазе се остаци емајла црвене боје. Механизам за качење Тип III, правоугаони држач игле, игла недостаје.

Публиковано: Петровић 1996, 15, сл. 2/8; иста 1997, kat. 214; Petković 2010, kat. 935, sl. 47.

13. Инв. АА/5526 Случајан налаз, село Ушће код Обреновца; бронза; дуж.: 2,5 цм; (сл. 6/4).

Дискоидна фибула са вишечлано профилисаним тутулусом и задебљаним ободом на коме је шест правоугаоних проширења. У већем кружном пољу, између тутулуса и задебљања на ободу, остаци су емајла зелене боје. Механизам за качење Тип II, трапезоидни држач игле, игла недостаје.

Није публикувано.

14. Инв. АА/5239. Случајан налаз, околина Земуна; бронза; преч.: 3,2 цм; (сл. 6/5).

Дискоидна фибула са тутулусом и шест полукружних проширења на луку. Обод је задебљан са три концентрична прстена, тако да је око тутулуса добијена већа кружна површина, која је, као и тутулус, испуњена белим емајлом. Уз руб фибуле је у површину са белим емајлом уметнуто шест кружних

уложака, у виду тачкица, од емајла црвене боје. У проширењима на луку су мала кружна улегнућа испуњена зеленим емајлом. Механизам за качење Тип II, трапезоидни држач игле, игла недостаје.

Није публиковано.

15. Инв. АА/5100. Калемегдан – Каструм, Ц10/1978; бронза; дим: 4,4 цм; (сл. 7/1).

Плочаста фибула у облику крчага са једном дршком. Дршка и задебљани обод фибуле су украшени пунктирањем. У средишту диска је пластично издвојено кружно поље са емајлом жуте боје. На површини диска су остаци емајла зелене боје, у који су, дуж обода, уметнуте тачкице црвеног емајла. Механизам за качење Тип II, држач игле трапезаста са кружном перфорацијом, игла недостаје.

Публиковано: Војовић 1983, kat. 271, Т. XXVIII, 271; Petrović 1997, kat. 209; Petković 2010, kat. 1095, Т. XXXIX, 4.

16. Инв. АА/2882. Случајан налаз, лок. Плантаже, село Ушће, Обреновац; бронза; дим.: 2,8 цм; (сл. 7/2).

Делимично очувана фибула кружног облика чији је диск пробијен техником проламања, тако да обликом подсећа на точак са пет паока. У средишњем делу диска налази се калотасто задебљање. При ободу диска су две пластичне кружнице, између којих је кружно поље са удубљеним трапезастим површинама у којима су остаци емајла црвене боје. Механизам за качење Тип II, држач игле и игла недостају.

Није публиковано.

17. Инв. АА/4320. Непознато налазиште; бронза; дуж.: 3,7 цм; шир.: 2,7 цм; (сл. 7/3).

Плочаста фибула овалне форме са задебљаним рубом на коме се налазе брадавичаста проширења. У површину диска су утиснута мала троугаона поља у којима се налазе остаци емајла светлозелене боје. Троуглови уз руб су постављени наспрамно, у централном делу, тако да формирају мотив рибе. Механизам за качење Тип II, трапезоидни држач игле, игла недостаје.

Публиковано: Војовић 1983, kat. 272, Т. XXVIII, 272; Petrović 1997, kat. 212; Petković 2010, kat. 939, Т. XXX, 3.

18. Инв. АА/2434. Непознато налазиште; бронза; дуж.: 2,5 цм; (сл. 7/4).

Плочаста фибула са луком у облику зеца са савијеним предњим ногама. На телу зеца су утиснуте представе два наспрамно постављена зеца, између којих је троструки X-орнамент (зељаста биљка?), у којима се налазе остаци емајла црвене боје. Механизам за качење Тип II, држач игле оштећен, игла недостаје.

Публиковано: Vojović 1983, kat. 291, Т. XXX, 291; Petrović 1997, kat. 227; Petković 2010, kat. 1078, Т. XXXVIII, 3.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Амброз, А. К.** 1966. *Фибулы юга европейской части СССР*, Свод археологических источников, выпуск Д1 – 30, Москва.
- Bateson, J. D., Hedges R. E. M.** 1975. The scientific analysis of a group of Roman-age enamelled brooches, *Archaeometry* 17(2): 177–90.
- Bayley, J.** 2015. Roman enamels and enamelling, u: Bayley, J., Freestone, I., & Jackson, C. (eds), *Glass of the Roman World*. Oxford: 178–189.
- Bayley, J., Butcher, S.** 2004. *Roman Brooches in Britain. A Technological and Typological Study Based on the Richborough Collection*, London.
- Venea, D., Cringuş, M., Regep-Vlascici, S., Ştefănescu, A.** 2006. *Arta și tehnica emailului în Dacia Romană*, Timișoara.
- Biek, L., Butcher, S. A., Carruthers, T. G., Rooksby, H. P., Warren, S. E., Crummett, J. G., Hedges, R. E. M. and Kaczmarczyk, A.** 1980. Enamels and glass pastes on Roman-period ‘bronzes’ found at Nornour, Isles of Scilly, u: E. A. Slater and J. O. Tate (eds) *Proceedings of the 16th International Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection*, Edinburgh: National Museum of Antiquities of Scotland: 51–79.
- Vojović, D.** 1983. *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd.
- Vojović, D.** 1996. La camp de la legion IV Flavia a Singidunum, u: P. Petrović (ed), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Beograd: 53–68.
- Böhme, A.** 1972. Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel, *Saalburg-Jahrbuch* 29: 5–112.
- Vadaj A. H.** 1989. Die Sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des Sarmatischen Barbaricums, *Anteus* 17–18: 3–290.
- Генчева, Е.** 2004. *Римските фибули от България от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. на н. е.*, Велико Търново.
- Gechter, Von M.** 2003. Beobachtungen zu den Fibeln aus Heldenbergen, u: Czysz W. (ed), *Heldenbergen in der Wetterau. Feld-lager, Kastell, Vicus, Limesforschungen* 27, Mainz am Rhein: 207–209.
- Dizdar, M.** 2014. Bronze Fibulae with Enamel Inlay from Scordiscan Sites, u: Berecki S. (ed), *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin*, Proceedings of the International Colloquium from Targu Mureş 10–13 October 2013, Targu Mureş: 97–114.
- Droberjar, E.** 2016. Römische Fibeln aus Gräbern und Siedlungen des 1.–3. Jahrhunderts in Böhmen – eine Übersicht. u: H.-U. Voß - N. Müller-Scheeßel (eds.), *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* 22/1. Bonn: 495–510.
- Droberjar, E., Knápek, R., Zavrel, P.** 2018. Römische Importe und römisch-germanische Kontakte in Südböhmen, *Fines Transire* 27, *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen/Oberösterreich, Rahden/Westf.*: 125–144.

- Ettlinger, E.** 1973. *Die Römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern.
- Exner, K.** 1941. Die provinzialrömischen Emailfibeln der Rheinlande, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 29: 31–121.
- Ivčević, S.** 2002. Fibule, u: Marin, E., Šantić, D. (eds) *Longae Saloniae I*, Split: 231–270.
- Kovrig, I.** 1937. *A pannoniai fibulák főformái*, Dissertationes Pannonicae II, 4. Budapest.
- Кондић, В.** 1957. Антички Ритопек, *Годишњак Музеја града Београда* 4: 35–46.
- Khomiakova, O.** 2015. Disc Brooches of Dollkeim-Kovrovo Culture. The Question of the Origin of Ornaments in the Southeast Baltic in the First Centuries AD, *Archaeologia Baltica* 1: 14–39
- Lerat, L.** 1956. *Catalogue des collections archéologiques de Besançon II, Les fibules gallo-romaines*, Annales littéraires de l'université de Besançon. (2e Série), Tome III, fasc. 1. Archéologie 3. Paris.
- Ortisi, S., Pröttel, P.** 2002. *Römische Kleinfunde aus Burghöfe 2, Früh- und mittelkaiserzeitliche Fibeln und Spätromische Metallfunde*, Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie, Materialien und Forschungen 6, Rahden.
- Patek, E.** 1942. *A pannoniai fibulatipusok elterjedése és eredete*, Dissertationes Pannonicae II, 19, Budapest.
- Petković, S.** 2010. *Rimske fibule u Srbiji od 1. do 5. veka n. e.* Beograd.
- Петровић, Б.** 1996. Римски метални налази са локалитета Калуђерске ливаде у Сурчину, *Годишњак града Београда* 43: 13–32.
- Petrović, B.** 1997. Adornments, u: Krunić S. (ed.), *Antique bronze from Singidunum*, Belgrade: 101–116.
- Popović, P.** 2002. Enamel and Scordisci, *Godišnjak CBIBiH* 30, Benčev zbornik: 349–361.
- Redžić, S.** 2007. *Nalazi rimskih fibula na nekropolama Viminacijuma*, Arheologija i prirodne nauke, Posebna izdanja 2, Beograd.
- Rieckhoff, S.** 1975. Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald-Baar-Kreis), *Saalburg Jahrbuch* 32: 5–105.
- Rieckhoff – Pauli S.** 1977. Die Fibeln aus dem römischen Vicus von Sulc am Necker, *Saalburg Jahrbuch* 34: 5–29.
- Riha, E.** 1979. *Die römischen fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 3, Augst.
- Roest, J. van der** 1990. Die Römischen Fibeln von “De Horden“. *Berichte van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38: 141–202.
- Sáró, C.** 2014. Roman brooches from Paks-Gyapa-Rosti-pusztá, *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominate Ser. 3. No.2.*, Budapest: 299–320.
- Stead, I. M.** 1985. *Celtic Art*, London.
- Thomas, S.** 1966. Die provinzialrömischen Scheibenfibeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien, *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 6: 119–178.
- Fairbanks, A.** 1979. *Philostratus: Imagines – Callistratus: Descriptions*, London.

- Feugère, M.** 1985. *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête de la fin du Ve siècle après J. – C.*, Revue Archéologique du Narbonnaise, Supplément 12, Paris.
- Hattatt, R.** 2000. *A Visual Catalogue of Richard Hattatt's Ancient Brooches*. Oxford.
- Ciglencčki, S.** 1994. Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien, *Arheološki vestnik* 45: 239–254.
- Crnobrnja, A.** 2011. Roman Settlement at Usce near Obrenovac – municipium Spodent(?), *Зборник народног Музеја 20-1 археологија*: 373–388.

Slavica Krunić

Belgrade

Milorad Ignjatović

Belgrade City Museum

ROMAN ENAMELLED FIBULAE IN THE BELGRADE CITY MUSEUM

Keywords: *fibulae, enamel, Roman period, Danube region, Singidunum, Pannonia Inferior, Moesia Superior, typology, chronology*

In this paper, we have analysed Roman fibulae with enamelled decoration archived in the Collection of Antiquities of the Belgrade City Museum. The Collection includes 18 fibulae made of bronze and characterised by the two-part construction and three pin-catch types (Types I–III). We have placed them into 8 main classes based on their forms, which have been securely identified in the relevant typo-chronological systems (Fig. 8). We have attempted to arrive at a more precise chronological determination of the fibulae through a detailed analysis of the decoration patterns and techniques; this approach has proved successful, especially in the cases of very rare or so far unique forms of fibulae.

The analysis has revealed a certain degree of correlation between the form of fibulae and the manner of their ornamentation. In 16 fibulae, the decoration was done by simple enamelling. The use of enamel for infilling small, geometric fields embossed in metal is a pattern found primarily in bow fibulae, which were in use from the middle or end of the 1st century to the end of the 2nd century (Cat ID. 1-4; Fig. 1, 2). The use of this technique is also visible on some examples of plate fibulae of figural shapes (Cat ID. 17, 18; Fig. 7/3, 4); however, it is certain that its use was in decline from the mid-2nd century. In geometric, symmetrical and plate fibulae, whose main period of production was during the 2nd century, enamel decoration not only covers the largest portion of the bow, but is most often combined with a modelled ornament protruding from the surface of the bow (Cat ID. 5, 7, 12, 15; Fig. 3/1, 3, 6/3, 7/1). This ornamental pattern is present on one example of bow fibulae as well, where enamelling of small geometric fields was also done (Cat ID. 2; Fig. 2/1), which leads us to conclude that this represents a somewhat more recent example of this type of fibulae. The typical method of decoration of discoid fibulae from the second half of the 2nd and the 3rd century was enamelling of rows of trapezoidal fields that are separated by

small bars formed in a mould, and this was done using one colour (Cat ID. 11, 16; Fig. 6/2, 7/2), or by alternating two colours of enamel (Cat ID. 10; Fig. 6/1). A discoid fibula, where the single-colour enamel covers the flat surface of the disc, is also dated into this period (Cat ID. 13; Fig. 6/4). In two fibulae, a complex enamelling technique was applied by inserting beads of one colour into a large field filled with enamel of another colour, so that the beads appear as dots (Cat ID. 14, 15; Fig. 6/5, 7/1). This method requires enamel beads to cool down, then be modelled into a desired shape, and subsequently be pressed into the still liquid mass of enamel of a different colour. The enamelled area is then further polished, to obtain a smooth surface. Modelling of enamel is the technique likely used in the decoration of a bow fibula (Cat ID. 6; Fig. 3/2), where thick layers of enamel were laid in the recesses on the bow. In the standard enamelling procedure, enamel would seep out of recesses during the heating due to the absence of a rim around the recesses; therefore, in this case, the enamel would need to be cooled and modelled into the desired shape prior to being inserted into the recesses.

The observation of the enamel under a microscope has revealed the presence of 5 colours: red (identified in 61.1% of the cases), green (44.4%), white (33.3%), blue (22.2%) and yellow (5.5%). However, enamel is prone to various decaying processes that lead to changes in the original colour, which can, therefore, be determined only by a specialist analysis of the enamel composition. The products of enamel corrosion are most often of green colour and it is quite certain that this colour predominates. Even so, we have been able to make conclusions, with a high degree of confidence, on how many different colours of enamel were originally used: distinct polychromy, involving the use of three colours of enamel, is discernible on the examples dated into the end of the 1st and first half of the 2nd century, but this method is relatively rare (present in 16.7% of the cases – a total of 3 specimens); the examples with enamel in two colours are present throughout the period covered, but are also rare (22.4% = 4 specimens); the most frequently occurring type are fibulae decorated with enamel of one colour, red or green (55.6% = 10 specimens).

As expected, the regional distribution of the identified types of fibulae shows that these are mainly specimens produced in the workshops in Gaul, located along the “Germanic” Limes on the Rhine, or in Pannonia, from which they spread through trade or movements of people. However, some of the examples have unique or very rarely observed shapes (Cat ID. 2, 4, 6, 16 and 17; Fig. 2/1, 3, 3/2, 7/2, 3). Their appearance may indicate that, already from the beginning of the 2nd century, there were craftsmen in the area of *Singidunum* who were well-acquainted with different enamelling techniques. Based on the two fibulae discov-

ered in archaeological layers within the *Singidunum* military camp, and as many as five from the site of Ušće (*municipium Spodent?*), it seems that they mostly occurred in military contexts, in fortifications and towns or near large settlements. On the other hand, the specimen from the site of Kaluđerske Livade, along with a number of chance finds from the Zemun area, suggest that these fibulae were popular among the sub/non-urban population as well. However, given the still insufficient research level of tombs from the early imperial and imperial period in *Singidunum* and its surroundings, it is not possible to determine with certainty the extent to which the local population accepted them in everyday costumes.

Translated by Dragana Filipović